

EDUKACJA, FILOZOFIA, HISTORIA

Andrij Kłos

Instytut Ukraiński Edytorstwa i Źródłoznawstwa
im. M. Hruszewskiego
Narodowa Akademia Nauk Ukrainy, Kijów

Przymusowa ewakuacja (1944–1946) – periodyzacja w świetle dokumentów archiwalnych Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Układ z dnia 9 września 1944 r. pomiędzy Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego a rządem Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej, dotyczący ewakuacji obywateli polskich z terytorium Ukraińskiej SRR i ludności ukraińskiej z terytorium Polski (dalej – układ lubelski z USRR)¹ rozpoczął proces ewakuacji w latach 1944–1946. Na skutek tej akcji, tylko według oficjalnych danych, na terytorium USRR (na podstawie układu lubelskiego z USRR i podobnego układu lubelskiego z Białoruską SRR) zostało ewakuowanych nie mniej niż 493 612 obywateli polskich².

Postanowienia układu lubelskiego regulowały zasady ewakuacji dwustronnej. Z Polski do USRR „na podstawie Umowy z dnia 9.09.1944 r. zawartej między PKWN a Rządem USRR ewakuacji podlegają obywatele

¹ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (dalej cyt. ГДА МЗС України), ф. 1, оп. 1, спр. 56, арк. 1–28 *Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР*. Oryginał w języku ukraińskim i oryginał w języku polskim.

² Государственный архив Российской Федерации, ф.р. 9401, оп. 2, д. 139, арк. 299–303. Opublikowano: Кокурин А.И. Владимирцев Н.И. *Сборник документов НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956)*. – М., 2008. – 369 с. Документ №127. Доклад министра внутренних дел СССР С.Н. Круглова И.В. Сталину, Н.А. Вознесенскому, Л.П. Берия и А.А. Жданову о переселении польских граждан из Белорусской, Литовской и Украинской ССР в Польшу, а белоруссов, литовцев и украинцев из Польши в СССР от 31 октября 1946 г.

polscy narodowości ukraińskiej, rosyjskiej, białoruskiej i rusińskiej”³. Wskazani w powyższym cytacie obywatele polscy to – tradycyjnie określana jako „ruska” – etniczno-kulturowo-językowa grupa należąca do obrządku wschodniego, do której zaliczano także etnicznych Polaków oraz osoby innych narodowości wyznania prawosławnego i greckokatolickiego. Wszyscy oni, pomimo nie budzącej wątpliwości przynależności państwowej, zarówno w samym układzie lubelskim, jak i w innych dokumentach, określani są mglistą kategorią „ludność ukraińska”. W przeciwnym kierunku, z USRR do Polski, odbywała się ewakuacja „Polaków i Żydów będących obywatelami polskimi do 17 września 1939 r.”⁴. Również w tym przypadku definicja osób podlegających ewakuacji była szeroka. Do kategorii „Polacy” zaliczeni zostali zarówno etniczni Ukraińcy, jak i Białorusini wyznania rzymskokatolickiego.

Wedle postanowień układu lubelskiego proces ewakuacji nosił miano dobrowolnego, z wykluczeniem jakiegokolwiek formy przymusu. Jednakże wielu badaczy podaje w wątpliwość to twierdzenie, wskazując, iż ewakuacja miała nie tylko dobrowolny, ale i przymusowy charakter. W związku z tym, dzielą proces ewakuacji na etapy – zarówno dobrowolne, jak i przymusowe. Wskazuje się, iż praktyczna realizacja ewakuacji odbywała się na zasadach dobrowolności jedynie w początkowym okresie jej trwania. W kolejnych etapach dobrowolność miała charakter jedynie deklaracyjny, praktyka zaś wskazywała na wykorzystanie nacisku względem obywateli polskich, siłą zmuszanych do ewakuacji do USRR.

Wart uwagi jest fakt, iż poszczególnym etapom ewakuacji towarzyszyły zjawiska typowe dla aktów represji stosowanych przez władze radzieckie na terenie ZSRR. Wśród nich: kłamstwo propagandowe, prowokacje, podstęp, nacisk moralny, terror oraz bezpośrednie zastosowanie brutalnej przemocy w celu osiągnięcia wyznaczonego celu.

Celem pracy jest wyjaśnienie na podstawie badania sytuacji historycznej i dokumentów będących w obiegu naukowym pytania, czy istnieją podstawy,

³ Archiwum Akt Nowych (dalej cyt. AAN), zesp. 526, Główny Przedstawiciel Rządu RP do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/164, Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu i dotyczących ewakuacji Ukraińców 1944–1945, ark. 423 *Zarządzenie Głównego Przedstawiciela Rządu RP do spraw Ewakuacji Józefa Bednarza do Rejonowego przedstawiciela Rządu RP do spraw Ewakuacji w Krośnie Nr L.dz. 2423/445 z dnia 26 listopada 1945 r.*

⁴ Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (dalej cyt. ГДА МЗС України), ф. 1, оп. 1, спр. 56, ark. 1, 15 *Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР*. Oryginał w języku ukraińskim i oryginał w języku polskim.

by uważać ewakuację z lat 1944–1946 za dobrowolną na jakimkolwiek etapie jej realizacji.

Reguły spisane w tekście układu lubelskiego jasno stanowią, iż ewakuacja ma mieć charakter wyłącznie dobrowolny. „Art. 1. Ewakuacja jest dobrowolna i dlatego przymus nie może być stosowany ani bezpośrednio ani pośrednio”⁵. Kolejnym dokumentem, w którym podkreśla się deklarowaną dobrowolność ewakuacji, jest „Sprawozdanie końcowe Głównego Pełnomocnika Rządu Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej ds. Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z terytorium Polski dot. wykonania Układu z dnia 9 września 1944 r. między Rządem Ukraińskiej SRR i Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego o ewakuacji ludności ukraińskiej z terytorium Polski” z dnia 14 lutego 1947 r., w którym mówi się, iż: „Duża liczba ludności podlegającej ewakuacji, zbliżona do 100%, biorąc pod uwagę dobrowolny charakter tej ewakuacji, szczególnie podkreśla pozytywny efekt polityczny wykonanej pracy”⁶.

Jednak czy naprawdę ewakuacja obywateli polskich do USRR odbywała się dobrowolnie i możliwe jest postawienie znaku równości między cytowanym art. 1 układu lubelskiego i rzeczywistym przebiegiem ewakuacji? Wątpliwości co do tego wzbudzają nie tylko relacje świadków, ale i oficjalne dokumenty. Przykładowo, wspomniane powyżej sprawozdanie podkreśla, iż zadanie zostało wykonane niemalże w 100 proc. Przypomina to totalitarne standardy, w których bez względu na cenę, wykonać należy plany ustalone przez partyjno-sowieckich przywódców. Główną drogą realizacji wyznaczonych celów także i w tym przypadku była represja. W rezultacie zastosowania tej metody, struktury wykonawcze wykonały postawione przez partię i rząd cele w 100 procentach. Wskazuje na to także i inny fragment wzmiankowanego sprawozdania: „Układ z dnia 9 września 1944 roku o ewakuacji ludności ukraińskiej z terytorium Polski do USRR, jako cel polityczny postawiony przed nami przez partię i rząd, praktycznie wykonany”⁷.

⁵ ГДА МЗС України, ф. 1, оп. 1, спр. 56, арк. 2, 16. Угода між урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським Комітетом Національного Визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Оригінал в мові українською і оригінал в мові польською.

⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (dalej cyt. ЦДАГО), ф.р. 1, оп. 23, спр. 4356, арк. 31. Заключительный отчёт Главного уполномоченного правительства Украинской Советской Социалистической Республики по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении Соглашения от 9-го сентября 1944 года между Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши от 14.02.1947.

⁷ ЦДАГО, ф.р. 1, оп. 23, спр. 4356, арк. 80. Заключительный отчёт Главного уполномоченного правительства Украинской Советской Социалистической Республики по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении Соглашения от 9-го сентября 1944 года между

Sama treść układu lubelskiego dosłownie spisana została z aktów dotyczących deportacji narodów i grup etnicznych żyjących w ZSRR, szczególnie Czechenów, Tatarów krymskich i innych⁸.

W pracach autorów, badających okoliczności ewakuacji 1944-1946, stwierdza się, że akcja nie była jednolitym i stabilnym procesem. Wręcz przeciwnie, wyróżnia się istnienie wspomnianych wcześniej etapów. Zwłaszcza analiza początkowego okresu jasno wskazuje, iż plany totalitarnego rządu stały w sprzeczności z pragnieniami obywateli, jako że wymierne efekty przynoszą dopiero etapy z zastosowaniem przymusu. Periodyzacji procesu ewakuacji podejmuje się w swoich pracach historycy polscy: Antoni B. Szcześniak i Wiesław Z. Szota⁹, Roman Drozd¹⁰, Eugeniusz Miśło¹¹ oraz historycy ukraińscy: Iwan Biłas¹², Gałyna Szczerba¹³, Ludmyła Wasyljewa¹⁴. Do badań tych autorów odwołują się – Igor Cependa¹⁵, Andrij Cal¹⁶, Ała Małka¹⁷ oraz Gałyna Wynogradska¹⁸.

Proponowane przez wyżej wymienionych autorów warianty periodyzacji prezentują się następująco:

Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши от 14.02.1947.

⁸ Ю. Сливка, *Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій, Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції "Вісла")*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 14–17 травня 1997 року. – Львів, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1998. – с. 9–12.

⁹ В.А. Szcześniak, Z.W. Szota, *Droga donikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973, s. 222-223, 231.

¹⁰ R. Drozd, *Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997, s. 18-20.

¹¹ E. Miśło, *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946, w: Dokumenty 1944–1945. Tom I*. E. Miśło (red.), Warszawa: Archiwum Ukraińskie 1997, s. 10-14.

¹² І. Білас, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х книгах. Книга 1*, Київ: Либідь 1994, s. 213, 225.

¹³ Г. Щербя, *Проблема українсько-польських переселень у 1944-1948 роках в світлі соціологічних досліджень*, „Українська діаспора” 1993, № 3, s. 65–67.

¹⁴ Л. Васильєва, *Українці у Польщі*, Трибуна 1991, № 3, s. 26–27.

¹⁵ І. Цепенда, *Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років*, Україна - Європа - Світ : міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця, Тернопіль, 2010. – Вип. 5 : Україна - Європа - Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1, s. 292-296.

¹⁶ А. Цаль, *Етапи переселення українців з Польщі у 1944-1946 рр.*, Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції, Тернопіль: ТНПУ ім.В.Гнатюка, 2008, s.20-23.

¹⁷ А. Малка, *Українсько-польське переселення середини 40-х - початку 50-х років ХХ століття: історіографія проблеми: автореф. дис ... канд. іст. Наук*, Переяслав-Хмельницький, 2011, s.18.

¹⁸ Г. Виноградська, *Депортації українців з польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами усних оповідей депортованих)*, Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник, 2008, Вип. 11-12, s. 243-250.

- Wariant 1:
 - Pierwszy etap – od 15 października 1944 r. do końca sierpnia 1945 r., dobrowolny
 - Drugi etap – od 3 września 1945 r. do 2 sierpnia 1946 r., za pomocą Wojska Polskiego
 - Trzeci etap – od sierpnia do grudnia 1946 r., przymusowy, poza oficjalnym okresem ewakuacji ewakuowano kilka rodzin.
- Wariant 2:
 - Pierwszy etap – od września 1944 r. do lipca 1945 r., względnie dobrowolny
 - Drugi etap – od września 1945 r. do czerwca 1946 r., przymusowy
- Wariant 3:
 - Pierwszy etap – od września 1944 r. do września 1945 r., nieprzymusowy
 - Drugi etap – od września 1945 r. do lipca 1946 r., przymusowy
 - Trzeci etap – akcja „Wisła”
- Wariant 4:
 - Pierwszy etap – od 15 października do końca grudnia 1944 r.
 - Drugi etap – od stycznia do końca sierpnia 1945 r., pod naciskiem
 - Trzeci etap – od września do końca grudnia 1945 r., przymusowy
 - Czwarty etap – od 1 stycznia do 15 czerwca 1946 r., przymusowy z cechami brutalności
- Wariant 5:
 - Pierwszy etap – od października 1944 r. do lutego 1945 r., dobrowolny
 - Drugi etap – od marca do lipca 1945 r., przymusowy
 - Trzeci etap – od sierpnia 1945 r. do czerwca 1946 r., nieskrywana deportacja.

Wszyscy badacze, niezależnie od liczby proponowanych etapów i specyfiki wyznaczenia periodyzacji, są zgodni co do tego, iż pierwszy etap ewakuacji nosił cechy dobrowolności, a ostatni był wyłącznie przymusowy.

Dowodem, który mógłby potwierdzać słuszność takiej periodyzacji, może być na przykład szyfrogram nr 852 z dnia 14 września 1945 r., wysłany z Sanoka do Chruszczowa przez Koziurę: *Wojsko Polskie rozpoczęło przymusową ewakuację ludności ukraińskiej z Polski. Okrążają wsie i dają 2–3 dni na wyjazd*¹⁹.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів державної влади та управління України (dalej cyt. ЦДАВО), ф.р. 4959, оп. 9, спр. 4, 170 арк. Главный Уполномоченный Правительства УССР по эвакуации украинского населения из Польши. Шифрограммы Главного Уполномоченного Правительства СССР по эвакуации украинского населения с территории Польши в СССР и его представителей о выполнении Соглашения 1945-1946 года, арк. 8

Potwierdzeniem wspomnianej periodyzacji jest także meldunek Rejonowego Przedstawiciela Rządu RP do spraw Ewakuacji w Tomaszowie Lubelskim do Głównego Przedstawiciela Rządu RP do Spraw Ewakuacji w Lublinie z dnia 8 stycznia 1946 r. nr 5/46, przechowywany w Archiwum Akt Nowych zespół 526 „Główny Przedstawiciel do Spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie” sygnatura 397/164 „Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu, i dotyczących ewakuacji Ukraińców 1944-1945”, w którym przymus wypisany wprost – „podlegają masowemu wysiedleniu rodziny narodowości ukraińskiej”. Dokument jest dopiero wprowadzany do obiegu naukowego.

W odpowiedzi na pismo z dnia 5.01.1946 r. L.Dz: 78/46/Be/K. donoszę, że na terenie tutejszego Przedstawicielstwa do spraw Ewakuacji podlegają masowemu wysiedleniu gminy: Lubycza Królewska, Tarnoszyn i Uhnów. Ogólny stan rodzin narodowości ukraińskiej w wyżej wymienionych gminach wynosi 4.146²⁰.

O tej samej sygnaturze jest zachowany meldunek Głównego Przedstawiciela Rządu RP do Spraw Ewakuacji Józefa Bednarza do Ministerstwa Administracji Publicznej Władysława Wolskiego z dnia 14 marca 1946 r. nr 762/46/Kob/M, w którym podano stosunek obywateli polskich do akcji ewakuacji do USRR:

Ludność ukraińska w dalszym ciągu odnosi się wrogo do akcji ewakuacyjnej i zapowiada, że użyje wszelkich środków, by nie poddać się ewakuacji²¹.

Polski reżim totalitarny chciał pozbyć się pewnego elementu etnicznego, na co wskazuje, na przykład, list Przedstawiciela Wojewódzkiego Rządu Tymczasowego RP do spraw Ewakuacji na okręg Jarosław Józefa Bednarza do Głównego Przedstawiciela Rządu Tymczasowego RP do spraw Ewakuacji w Lublinie nr 272/I z dnia 9 marca 1945 r. o sygnaturze 397/165 „Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia

шифровка Українського штабу партизанського руху №852 від 14 вересня 1945 р. від Козюри з Сянок до Микити Хрущова.

²⁰ AAN, zesp. 526 Główny Przedstawiciel do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/164 Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu, i dotyczący ewakuacji Ukraińców 1944-1945, ark. 399 *Meldunek Rejonowego Przedstawiciela Rządu RP do spraw Ewakuacji w Tomaszowie Lubelskim do Głównego Przedstawiciela Rządu RP do spraw Ewakuacji w Lublinie Nr 5/46 z dnia 8 stycznia 1946 r.*

²¹ AAN, zesp. 526 Główny Przedstawiciel do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/164. Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu i dotyczących ewakuacji Ukraińców 1944-1945, ark. 323. *Meldunek Głównego Przedstawiciela Rządu RP do spraw Ewakuacji Józefa Bednarza do Ministerstwa Administracji Publicznej Władysława Wolskiego nr 762/46/Kob/M z dnia 14 marca 1946 r.*

Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944-1945". W tym dokumencie zapisano, że władze chciałyby się pozbyć ludności narodowości ukraińskiej, a w Urzędzie Bezpieczeństwa już było ustalone, że ta ludność „chętnie wyjechałaby na Ukrainę”. Dokument jest dopiero wprowadzany do obiegu naukowego.

Na terenie województwa krakowskiego, a w szczególności w miejscowościach Kraków, Zakopane, Krynica i inne zamieszkuje obecnie około 25% ludności narodowości ukraińskiej, podlegającej ewakuacji, która – jak mi oświadczano w Urzędzie Bezpieczeństwa w Krakowie – chętnie wyjechałaby na Ukrainę i której władze tamtejsze chciałyby się pozbyć i dla których ewakuacja tej części ludności jest problemem najżywniejszym²².

Faktycznie, od września 1945 r. reżim totalitarny rozpoczął już otwarte użycie siły militarnej przeciwko cywilnym obywatelom polskim w celu realizacji postanowień układu lubelskiego. W cytowanym dokumencie radzieckim wykorzystano termin „przymusowa ewakuacja”, co daje możliwość posługiwania się nim w opisie akcji ewakuacyjnej od września 1945 r. Niemniej jednak, wciąż pojawiają się wątpliwości, czy w przypadku akcji, w której ostatecznie zastosowano przymus, można w ogóle mówić o dobrowolności na jakimkolwiek etapie jej trwania, skoro nadrzędną wartością jej przeprowadzenia było osiągnięcie wcześniej wyznaczonych zamierzeń, bez względu na reakcje i opinie ludzi, których dotyczyła. Jeśli akcja miała mieć charakter jedynie dobrowolny, wprowadzanie środków przymusu nie miałyby podstaw na którymkolwiek etapie.

Idąc dalej tym tropem, a więc poszukując znamion rzeczowej „dobrowolności” pierwszego etapu ewakuacji, należałoby rozważyć również fakt, iż obywatele polscy podlegający ewakuacji nie byli inicjatorami zawarcia układu lubelskiego. Także wśród sygnatariuszy tegoż aktu zabrakło przedstawicieli strony najbardziej zainteresowanej, czyli osób, o których losie zadecydowano w treści dokumentu, stawiając je przed faktem dokonanym. O tym, jak oceniano decyzję o ewakuacji, świadczy chociażby „list otwarty Ukraińców zamieszkałych za linią Curzona”, zatytułowany „Do całego kulturalnego świata” (До цілого культурного світу) z października 1945 r.:

²² AAN, zesp. 526 Główny Przedstawiciel do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/165 Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945, ark. 219 *List Przedstawiciela Wojewódzkiego Rządu Tymczasowego RP do spraw Ewakuacji na okręg Jarosław Józefa Bednarza do Głównego Przedstawiciela Rządu Tymczasowego RP do spraw Ewakuacji w Lublinie nr 272/I z dnia 9 marca 1945 r.*

Obecny rząd Polski, spełniając ślepo wolę i polecenia władz sowieckich, od których całkowicie zależy, nie zgodził się na to, aby przyznać Ukraińcom jakiegokolwiek prawa człowieka i obywatela, ale zdecydował się przymusowo wysiedlić całą ludność ukraińską z jej dotychczasowych ojczystych odwiecznych siedzib. Z blisko miliona Ukraińców, jacy mieszkają za linią Curzona, prawie nikt nie chciał i nie chce za żadną cenę wyjeżdżać do Związku Radzieckiego. Jednak przedstawiciele rządów – polskiego i bolszewickiego od samego początku próbowali przesiedlenie przeprowadzić przymusowo²³.

Z powyższego tekstu jasno wynika, iż obywatele polscy, których dotyczyły postanowienia układu lubelskiego, nie tylko nie byli inicjatorami i nie podpisali tego układu, ale oficjalnie wyrazili swój kategoryczny protest przeciwko ewakuacji do USRR. Jasno określali akcję ewakuacyjną jako „przymusowe wysiedlenie” i podkreślali, że rząd totalitarny „od samego początku próbował przesiedlenie prowadzić przymusowo”.

Można zatem uznać, iż pierwszym aktem represji przeciwko nim było podpisanie samego układu lubelskiego 9 września 1944 r. Stanowił on pierwszy krok na drodze represji skierowanej przeciwko obywatelom polskim, nieplanującym opuszczać swoich siedzib ani przenosić się dokądkolwiek. Kolejnym krokiem było dostarczenie informacji o konieczności ewakuacji. Od tego momentu rzesze obywateli znalazły się w sytuacji presji moralno-psychicznej. Ludzie postawieni zostali w sytuacji bez wyjścia, zmuszeni do wykonania postanowień układu.

Dokumentem, który naświetla sytuację polityczną i mówi o nastrojach w województwie lubelskim w przeddzień podpisania układu lubelskiego, jest list przedstawicieli partii politycznych, działających potajemnie w województwie lubelskim, do premiera Rządu RP na Uchodźstwie Stanisława Mikołajczyka z dnia 19 sierpnia 1944 r.:

Panie Premierze! W imieniu ludności województwa lubelskiego, przedstawiciele czterech podpisanych partii demokratycznych, członkowie Rady Jedności Narodowej, działających w kraju potajemnie, zapewniamy Pana, Panie Premierze, iż ludność województwa lubelskiego solidaryzuje się z Pana Rządem, jako jedynym prawnym przedstawicielem narodu polskiego w stosunkach międzynarodowych i na terenie kraju, i tylko umowy prawne tego Rządu mają dla nas moc prawną i im podporządkujemy się dobrowolnie. Wszystkie rozkazy samowolnych Rad Narodowych i Komitetu Wyzwolenia Narodowego uważamy za przemoc i przymus, przeprowadzony z pomocą obcych sił zbrojnych i aparatu NKWD. Protestujemy uroczysto i za pośrednictwem Pana Rządu, Panie

²³ Галузевий Державний архів Служби безпеки України (dalej cyt. ГДА СБУ), ф. 13, спр. 376, Т. 36, арк. 256, 257 *До цілого культурного світу! Отверий лист Українців замешкалих за лінією Керсона.*

Premierze, zwracamy się do narodów całego świata, walczących za wolność z hitlerowskim wrogiem, przeciw: [...] 4. Wydaniu bezprawnych dekretów bez zgody Rządu Rzeczypospolitej²⁴.

Należy przypomnieć, że 26 lipca 1944 r. została podpisana umowa między rządem ZSRR i Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego o stosunkach między radzieckim dowództwem i polską administracją po wkroczeniu wojsk radzieckich do Polski²⁵, oddająca sowietom prawo sądenia obywateli polskich w tzw. bezpośredniej strefie przyfrontowej, której granic nie określono i która do końca działań wojennych obejmowała całe terytorium obecnej Polski. Umowa ta stanowiła *quasi*-prawną podstawę sowieckich działań represyjnych w stosunku do obywateli polskich²⁶.

Zacytowany powyżej list reprezentantów społeczności województwa lubelskiego pokazuje ogólną sytuację na obszarze będącym faktycznie w rękach sowieckiego dowództwa i aparatu NKWD, i tylko nominalnie podlegającym jurysdykcji PKWN. Kategorycznie stwierdzono w nim, że jakiegokolwiek rozporządzenia władz sowieckich i podlegających im władz polskich, jeszcze przed 9 września 1944 r. zostały uznane przez lokalną społeczność za przemoc i przymus wywierany brutalną siłą. Protest dotyczył również bezprawnych aktów, wydawanych bez zgody Rządu RP na Uchodźstwie, którego zwierzchnictwo jako jedyne legalnego rządu uznawali obywatele RP. Tak więc, jednym z aktów, który nigdy nie otrzymał legitymizacji Rządu RP na Uchodźstwie, jest układ lubelski z USRR.

Z cytowanego listu wynika również, że na terenie objętym władzą PKWN dochodziło do aktów „przemocy i przymusu” jeszcze przed podpisaniem układu lubelskiego z USRR, a więc takim samym przymusem wynikającym z „bezprawnych dekretów” jest i ewakuacja na wszystkich etapach jej realizacji, poczynsży od samego popisania układu.

Do realizacji swych celów totalitarny posłał oddanych pracowników – proces ewakuacji na poziomie powiatów odbywał się pod bezpośrednim patronatem NKWD. Świadczy o tym meldunek Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych USRR Wasyla Riasnego z dnia 18.09.1944 r.,

²⁴ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации, ф. 500-А, оп. 3393, д. 3, арк. 190-191 *Письмо представителей политических партий, действовавших конспиративно в Люблинском воеводстве, премьер-министру лондонского правительства Станиславу Миколайчику.*

²⁵ Rzeczpospolita. Dodatek nadzwyczajny, z dnia 30 lipca 1944 r., s. 1 *Umowa między rządem ZSRR i Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego o stosunkach między radzieckim dowództwem i polską administracją po wkroczeniu wojsk radzieckich do Polski z dnia 26 lipca 1944 r.*

²⁶ Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej Nr 11 (34) listopad 2003, s. 26–27. *O sowieckich represjach wobec Polaków ze Sławomirem Kalbarczykiem, Tomaszem Łabuszewskim i Kazimierzem Krajewskim rozmawia Barbara Polak.*

w którym wskazani są zastępcy powiatowych pełnomocników – funkcjonariusze NKWD²⁷.

Podczas prowadzenia agitacji przez przedstawicieli organów ewakuacyjnych wśród obywateli polskich, głównym argumentem udowadniającym potrzebę ewakuacji do USRR była groźba śmierci. Formalnie realizował ją nie sam sowiecki aparat, ale nieformalni, i może nawet nieświadomi współpracownicy, sojusznicy reżimu stalinowskiego. Określić ich możemy, korzystając z definicji sformułowanej w odezwie z dnia 27 sierpnia 1945 r. „Do ludności ukraińskiej”, napisanej przez wojewodę lubelskiego Wacława Różgę, jako „terrorystyczne bandy zbrodniczych elementów”²⁸.

Działaniom wzmiankowanych band możemy przyjrzeć się na następujących przykładach. W Archiwum Akt Nowych zespół 526 „Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie” sygnatura 397/165 „Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945” znajduje się meldunek Przedstawiciela Rejonowego PKWN do spraw ewakuacji na okręg Jarosław Józefa Bednarza do Przedstawiciela Głównego w Lublinie z dnia 2 listopada 1944 r. nr L. 5/44, w którym odnotowano fakt terroru, zabójstwa i zastosowania wojska do akcji ewakuacyjnej (dokument jest dopiero wprowadzany do obiegu naukowego, w nawiasach kwadratowych uwagi autora):

We wsi Tarnawka zamieszkuje około 75% Ukraińców, 25% Polaków. Na ~~skutek terroru~~ [przekreślono ołówkiem] do wyjazdu zgłosiło się 201 rodzin, 818 osób. Wielu z pośród ludności polskiej aresztowano, rzekomo za zabójstwo 3 Ukraińców. Wieś została otoczona wojskiem i przy pomocy wojska przeprowadza się całą akcję²⁹.

Celem działań tych band było wytworzenie atmosfery strachu, jaka zmusiła by obywateli polskich obrządku wschodniego do ewakuacji.

²⁷ Сергійчук В.І. *Депортації поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках*. К.: ТОВ Українська видавнича спілка, 1999, s. 50-51.

²⁸ AAN, zesp. 526, Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/179 Ulotki, obwieszczenia. 1944/45, ark. 3 *Odezwia wojewody lubelskiego Wacława Różgę z dnia 27 sierpnia 1945 r. „Do Ludności Ukraińskiej”*.

²⁹ AAN, zesp. 526, Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/165 Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945, s. 207–208 *Meldunek Przedstawiciela Rejonowego PKWN do spraw ewakuacji na okręg Jarosław Józefa Bednarza do Przedstawiciela Głównego w Lublinie z dnia 2 listopada 1944 r. nr L. 5/44*.

Również zachował się meldunek pełnomocnika na obszar powiatu zamojskiego Iwana Kukoby do Głównego Pełnomocnika Rządu USRR do spraw Ewakuacji tow. Podgoronogo z końca listopada 1944 r., z którego wynika, że ewakuacja obywateli polskich jest wynikiem presji i zorganizowanych akcji terrorystycznych. W dokumencie przedstawiono kilka konkretnych wypadków, które miały miejsce w trakcie krótkiego, bo trwającego zaledwie od 17 października³⁰, urzędowania tegoż pełnomocnika, dokładniej w listopadzie 1944 roku. Dokument przytaczam selektywnie:

Należy zauważyć, że bandytyzm i wypadki rabowania w ostatnim czasie znacząco zwiększyły się, przy czym mają one zorganizowany charakter – kierowane są z jednego pewnego centrum. Dla przykładu, 14 XI w Zamościu dokonano napadów na kilka rodzin ukraińskich. Napadnięto jednocześnie na kilka rodzin mieszkających w różnych dzielnicach miasta. Wyjątkowo rozpasali się bandyci w wioskach Wólka Złojcka i Złojec. Włamują się do domów, zabierają rzeczy, szukają mężczyzn, by ich zabić. Należy zauważyć, że milicjanci polscy przysłani do zaprowadzenia porządku 18 XI upili się i zajmowali biciem mieszkańców. Oficjalne kręgi polskie nie prowadzą walki z bandytyzmem³¹.

O szerokim zakresie działalności band mówi się we wspomnianym już liście „przedstawicielei wszystkich warstw ludności ukraińskiej za linią Curzona” „Do całego kulturalnego świata”:

Uzbrojone bandy, razem z milicją i oddziałami wojska, spaliły kilkadziesiąt wsi ukraińskich, a dużo więcej obrabowali i zniszczyli. Towarzyszyło temu straszne złodziejstwo, masowe mordy i zabójstwa. W niektórych wsiach, bandy i państwowa milicja, zabijały po sto, dwieście i więcej osób jednego dnia. Bili do krwi, torturowali i zabijali również kobiety, starców i dzieci. Często wrzucano żywych ludzi, nawet niemowlęta do ognia. Patronowały tej akcji terrorystycznej jednostki bolszewickich wojsk pogranicznych NKWD, jakie często przekraczały w różnych miejscach nowo powstałą granicę między Polską i USRR, stacjonowali po tej stronie i pomagali wszelkimi sposobami polskim bandom terrorystycznym łamać opór i obronę ludności ukraińskiej przed terrorem i wysiedleniem³².

³⁰ ЦДАВО, ф.р. 4959, оп. 1, Т. 1, спр. 54, 22 арк., Главный Уполномоченный Правительства УССР по эвакуации украинского населения с территории Польши. арк. 1 *Заключительный отчет главного уполномоченного об эвакуации украинского населения по Замостьевскому району от 15 марта 1945 г.*

³¹ ЦДАВО, ф.р. 4959, оп. 1, Т. 1, спр. 39, 221 арк. Переписка с районными уполномоченными Замостьевского, Красноставского и Листовского районов о ходе эвакуации украинского населения за 1944–1946 годы. Том II. арк. 205v, 206, 206v *Докладная записка Уполномоченного по Замостянскому уезду Кукобы И.А. Главному Уполномоченному Правительства УССР по эвакуации тов. Подгороному.*

³² ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, Т. 36, арк. 257 *До цілого культурного світу! Отверий лист Українців замешкалих за лінією Керсона.*

Celem było zmuszenie obywateli polskich do ewakuacji do USRR pod groźbą śmierci.

Biorąc pod uwagę to wszystko, istnieją powody, by uznać zastraszenie za bezpośredni nacisk moralny, który zaczął stosować sowiecko-polski system totalitarny od samego początku akcji ewakuacji.

Jednak nawet te działania, w początkowym okresie, nie spowodowały masowej ewakuacji do USRR, o czym świadczy fragment z następnego dokumentu, jakim jest pochodzące z końca listopada 1944 r. zaświadczenie Naczelnika Zarządu przy RKN USRR do spraw ewakuacji i rozsiadlenia ludności ukraińskiej i polskiej Borysa Iwanowa do zastępcy przewodniczącego Rady Komisarzy Narodowych USRR towarzysza Wasyla Starczenka:

Stanem na 23 listopada 1944 na terytorium Ukraińskiej SRR przybyła z terenu Polski ewakuowana ludność ukraińska (563 wagony), rodzin (gospodarstw) 919, w nich dusz 3223³³.

Liczba ta jest bardzo mała ze względu na to, że termin zakończenia ewakuacji wyznaczony został na 1 lutego 1945 r.

Jednak terror stworzył tak silną atmosferę strachu, że obywatele polscy poczuli się zmuszeni do szukania schronienia w jakikolwiek sposób, nawet poprzez ewakuację – tymczasowo pozostawiając miejsca stałego zamieszkania. Mieli nadzieję, że bandy zostaną w końcu zlikwidowane i powrót do miejsc stałego zamieszkania w Polsce stanie się możliwy.

Terror powodował mniejsze skutki na terenach, gdzie działalność band została zminimalizowana przez jednostki samoobrony. To właśnie na tych obszarach, w kolejnym okresie przeprowadzania akcji ewakuacyjnej, zaczęto aktywnie stosować siły militarne. Z tego właśnie powodu, autorzy wymienionych periodyzacji, wskazywali tylko ostatni etap ewakuacji jako przymusowy. Jednak, co oczywiste, etap przymusu nie może powstać w oparciu o zasady dobrowolnej ewakuacji. Jeśli ewakuacja miałaby mieć charakter dobrowolny, nie byłoby powodów do zastosowania przymusu.

Na uwagę zasługuje też fakt, iż termin zakończenia ewakuacji do USRR – z powodu braku chętnych – był wciąż przesuwany. Początkowo z 1 lutego 1945 r. na 1 maja, a następnie na 1 listopada i później. Tak że ewakuację uznano

³³ ЦДАВО, ф.р. 2, оп. 7, Т. II, спр. 1420, 256 арк. Управління Справами Ради Народних Комісарів Української РСР Сектор землевпорядкування і переселення населення, арк. 188 *Стравка Начальника Управления при СНК УССР по делам эвакуации и расселения украинского и польского населения Б.Иванова Заместителю Председателя Совета Народных Комиссаров УССР тов. Старченко В.Ф.*

za „prawie zakończoną 5 lipca 1946 roku”³⁴. To, iż ewakuacji nie udawało się skończyć w kolejnych wyznaczonych terminach, również świadczy o braku chęci obywateli polskich do wyjazdu do USRR, a tym samym do istnienia przymusu, który wobec nich stosowano – w całym okresie ewakuacji, bez istnienia etapu dobrowolności.

Można zatem przypuszczać, iż ewakuacja jako całościowy proces przeprowadzona została z użyciem przymusu, zarówno psychicznego, jak i fizycznego, typowego dla reżimu totalitarnego. O przymusie ewakuacji można mówić również nie tylko w odniesieniu do praktycznych etapów jej realizacji (od listopada 1944 do lata 1946), ale także w stosunku do samego układu lubelskiego z 9 września 1944 r., którego podpisanie stanowiło formalny pretekst do wcielenia w życie aktów represji. Wyklucza to jakąkolwiek dyskusję dotyczącą dobrowolności ewakuacji, nawet w początkowej fazie jej realizacji.

Jednakże czy istnieją uzasadnione podstawy do zastosowania w obiegu naukowym odnośnie do ewakuacji odbywającej się w latach 1944–1946 na podstawie układu lubelskiego z USRR terminu „przymusowa ewakuacja”?

Podstawą do używania tego terminu, oprócz wspomnianego szyfrogramu nr 852 z dnia 14 września 1945 r., w którym użyto terminu „przymusowa ewakuacja”, również mogą być dokumenty przechowywane w Archiwum Akt Nowych w Warszawie w zespole 526 „Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie”. Umieszczenie dokumentów we wskazanym zespole wprost wskazuje, że mają one bezpośredni związek z ewakuacją na podstawie układu lubelskiego.

Dokument o sygnaturze 397/162, to „Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944–45”, z dnia 3 stycznia 1945 r. Przesłany został z Ministerstwa Apropowizacji i Handlu do Wojewódzkiego Wydziału Apropowizacji w Rzeszowie. Publikowany już był w artykule autora zatytułowanym: *Dobrowolne zasady układu lubelskiego z dnia 9 września 1944 r. i „ludność przymusowo ewakuowana” w procesie wykonywania jego postanowień*³⁵. Dotyczy on spraw bieżących związanych z trwającą ewakuacją. W procesie tym instytucja rządowa używa

³⁴ ЦДАГО, ф.р. 1, оп. 23, спр. 4356, арк. 26 *Заключительный отчёт Главного уполномоченного правительства Украинской Советской Социалистической Республики по эвакуации украинского населения с территории Польши о выполнении Соглашения от 9-го сентября 1944 года между Правительством Украинской ССР и Польским Комитетом Национального Освобождения об эвакуации украинского населения с территории Польши от 14.02.1947.*

³⁵ A.I. Kłos, *Dobrowolne zasady Lublińskiej ugody від 9 вересня 1944 р. і „примусово евакуйоване населення” акції з виконання її умов*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України 2013, Т. 26, s. 602.

wprost terminu „ludność przymusowo ewakuowana” na określenie obywateli polskich ewakuowanych do Ukraińskiej SRR:

Dotyczy: zaopatrzenia ludności ukraińskiej. W związku z pismem Resortu Spraw Zagranicznych z dnia 20.12.44 r. w sprawie przyjęcia z pomocą żywnościową ludności ukraińskiej, komunikujemy, że sprawa wyżywienia ludności przymusowo ewakuowanej została uregulowana naszym zarządzeniem z dnia 30.12.44 r.³⁶

Termin „ludność przymusowo ewakuowana” w piśmie z dnia 3 stycznia 1945 r. używany jest jako wcześniej znany, oczywisty i niewymagający dalszych wyjaśnień. Pojawia się w dokumencie ministerialnym, co może wskazywać, że jeszcze przed styczniem 1945 roku wysokie rangą urzędy ówczesnych władz ustaliły, że ewakuacja do USRR ma charakter przymusowy. Zastosowanie tego terminu już w początkowym okresie ewakuacji daje podstawy, by charakteryzować jej proces jako przymusowy.

Potwierdzają to również dokumenty o sygnaturze 397/165 „Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944-1945”, jeden z nich (o miesiąc starszy od cytowanego), to meldunek Józefa Bednarza, Przedstawiciela Rejonowego PKWN do spraw Ewakuacji na okręg Jarosław, do Głównego Przedstawiciela PKWN do spraw Ewakuacji w Lublinie (nr L.13 z dnia 2 grudnia 1944 r). W tym wcześniejszym dokumencie już występuje termin „przymusowe przesiedlenie” w stosunku do obywateli polskich ewakuowanych do USRR:

Doszło do mej wiadomości, iż z transportu ludności ukraińskiej ewakuowanej ze wsi TARNAWKA na Ukrainę ze stacji ŁANCU[...] zbiegł jeden z gospodarzy z nazwiska mi nie znany. - W związku z powyższym proszę o powiadomienie czy o powyższym należy donieść Starostwu celem przymusowego przesiedlenia³⁷.

List zastępcy Przedstawiciela Głównego PKWN do spraw Ewakuacji Stanisława Kisiela do Przedstawiciela Rejonowego PKWN do spraw Ewakuacji

³⁶ AAN, zesp. 526 Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/162 Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944-45, ark. 91 *List Ministerstwa Apropowizacji i Handlu Do Wojewódzkiego Wydziału Apropowizacji w Rzeszowie nr 61/45 IV-3-d-B z dnia 3 stycznia 1945 r.*

³⁷ AAN, zesp. 526 Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/165 Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944-1945, s. 346 *Meldunek Przedstawiciela Rejonowego PKWN na okręg Jarosław do spraw Ewakuacji Józefa Bednarza do Głównego Przedstawiciela PKWN do spraw Ewakuacji w Lublinie nr L.13 z dnia 2 grudnia 1944 r.*

w Krasnymstawie Edwarda Wrzoska Nr 764/44/B/M z dnia 29 grudnia 1944 r. W tym dokumencie już wskazuje się na szeroki zakres przymusu przez użycie terminu „akcja wysiedleniowa ludności ukraińskiej”. Dokument dopiero wprowadzany do obiegu naukowego.

W ślad za dzisiejszą rozmową telefoniczną podaje się do wiadomości, że działalność Pana w akcji wysiedleniowej ludności ukraińskiej jest zasadniczo zakończona w odniesieniu do tych osób, którym po opisanu ich mienia wręczono karty ewakuacyjne³⁸.

Kontynuowanie tej „akcji wysiedleniowej ludności ukraińskiej” spotykamy w meldunku Przedstawiciela Wojewódzkiego dla spraw Ewakuacji Józefa Bednarza do Głównego Przedstawiciela Rządu Tymczasowego RP do spraw Ewakuacji w Lublinie nr 437/I z dnia 24 kwietnia 1945 r.

W ślad za telefonogramem, nadanym w dniu 18.IV.1945 Ldz. 419/I/45 przedkłada się w załączniku raport wraz z przebiegiem czynności służbowych, w związku z akcją wysiedleniową ludności ukraińskiej w czasie od 9 marca do 20 kwietnia 1945 r.³⁹.

Już samo użycie terminu „wysiedlenie” wskazuje na istnienie przymusu, jako że – zgodnie z definicją słownikową – termin „wysiedlenie” oznacza „przymusową migrację zarządzoną i zorganizowaną przez władze w celu przemieszczenia grupy ludzi z ich stałego miejsca zamieszkania w inne miejsce (do innego kraju, regionu)”⁴⁰.

Przymusowy charakter ewakuacji potwierdzają również kolejne dokumenty, które zachowywały się w zespole 526 o ww. sygnaturze 397/162 „Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944–45”. Oba są dopiero wprowadzane do obiegu naukowego.

³⁸ AAN, zesp. 526 Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/165 Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945, s. 395 *List zastępcy Przedstawiciela Głównego PKWN do Spraw Ewakuacji Stanisława Kisiela do Przedstawiciela Rejonowego PKWN do spraw Ewakuacji w Krasnymstawie Edwarda Wrzoska nr 764/44/B/M z dnia 29 grudnia 1944 r.*

³⁹ AAN, zesp. 526 Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/165 Korespondencja Rejonowego Pełnomocnika z Głównym. Sprawozdania z przesiedlenia Ukraińców, raporty ze stanu bezpieczeństwa ze wszystkich rejonów 1944–1945, s. 304 *Meldunek Przedstawiciela Wojewódzkiego dla spraw Ewakuacji Józefa Bednarza do Głównego Przedstawiciela Rządu Tymczasowego RP do spraw Ewakuacji w Lublinie nr 437/I z dnia 24 kwietnia 1945 r.*

⁴⁰ Słownik języka polskiego <http://sjp.pl/wysiedlenie>, dostęp: 9.09.2014.

Jeden dokument sporządzony został przez Państwowy Urząd Repatriacyjny, Wojewódzki Oddział w Lublinie, Przedstawiciel Główny Rządu RP do spraw Ewakuacji w Lublinie z dnia 25 października 1945 r.:

W załączeniu przesyła się pismo Kierownika Powiatowego Oddziału P.U.R. w Międzyrzecu Podlaskim z dnia 17.X.45 r. nr. 1083/45 w sprawie ludności ukraińskiej podlegającej wysiedleniu z granic Państwa do wykorzystania i dalszego urzędowania⁴¹.

Inny dokument z dnia 17 października 1945 r. sporządzony został w Państwowym Urzędzie Repatriacyjnym, Oddział w Międzyrzecu Podlaskim i skierowany do Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Lublinie:

Będąc na inspekcji w Gminie Żerocin udało mi się stwierdzić, że po wsiach znajduje się jeszcze znaczna ilość Ukraińców podlegających wysiedleniu z granic Państwa. Podobne fakty według zebranych informacji mają miejsce na terenach innych Gmin. Nie posiadając w tej sprawie żadnych instrukcji, najuprzejmiej proszę Państw. Urząd Repatriacyjny o wyczerpujące w tej sprawie zarządzenia. Jednocześnie komunikuję, że w sprawie tej pismem-okólnikiem zażądałem od Gmin sporządzenia i przesłania tut. Oddziałowi P.U.R. dokładnych wykazów pozostających jeszcze na ich terenach Ukraińców podlegających wysiedleniu⁴².

W dokumentach tych stwierdzono, iż obywatele polscy narodowości ukraińskiej „podlegają wysiedleniu z granic Państwa”. Oprócz tego, używanie w dokumentach urzędowych terminu „Ukraińcy podlegający wysiedleniu z granic Państwa” może być odczytywane jako represja w postaci deportacji. Zgodnie z definicją słownikową *deportacja* (w politologii) oznacza „przymusowe przesiedlenie osoby lub grupy osób, dokonywane jako kara, w celach politycznych lub jako forma represji. Deportacja całych grup etnicznych może mieć charakter »czystki etnicznej«, mającej na celu ujednoczenie narodowościowe (lub wyznaniowe) danego terytorium. Deportacja bywa również utożsamiana z zesłaniem”⁴³.

⁴¹ AAN, zesp. 526, Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/162, Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944-45, ark. 111 *Zawiadomienie Wojewódzkiego Oddziału Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Lublinie do Przedstawiciela Głównego Rządu RP do spraw Ewakuacji w Lublinie nr 7013/45 z dnia 25.10.1945 r.*

⁴² AAN, zesp. 526, Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/162, Korespondencja z Generalnym Pełnomocnikiem i Urzędami Administracji Państwowej w Sprawach Ewakuacji 1944-45, ark. 112 *List Powiatowego Oddziału Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Międzyrzecu Podlaskim do Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w Lublinie nr 1083/45 z dnia 17 października 1945 r.*

⁴³ [https://pl.wikipedia.org/wiki/Deportacja_\(politologia\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Deportacja_(politologia)), dostęp: 9.09.2014.

Następny dokument, o sygnaturze 397/164 „Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu i dotyczących ewakuacji Ukraińców 1944–1945”, jest dopiero wprowadzany do obiegu naukowego. Ten dokument, pochodzi z dnia 12 marca 1946 r. nr 316/9 Z. Skierowany został przez Naczelne Dowództwo Wojska Polskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej. W dokumencie tym pojawia się termin, określający proces ewakuacji jako „obowiązek przymusowej repatriacji na teren Zw. Radzieckiego”:

W załączeniu przesyłam w/g kompetencji nadesłany z Sanoka memoriał mieszkańców gm. Komańcza, pow. Sanok w sprawie wyłączenia ich z pod obowiązku przymusowej repatriacji na teren Zw. Radzieckiego⁴⁴.

W tym dokumencie w odniesieniu do ewakuacji na tereny ZSRR (faktycznie USRR) używa się terminu „repatriacja”. Posługiwała się nim szyderczo totalitarna propaganda, by określić proces, w wyniku którego rdzenni mieszkańcy Chełmszczyzny, Podlasia, Nadsania i Łemkowszczyzny mogli jakoby wreszcie powrócić do iluzorycznych „ziem ojczystych” – Naddnieprza, Nadczarnomorza, Naddonia i innych. Jednak mimo terminologicznej żonglerki, dokument jasno określa, iż akcja odbywa się przymusowo. Warto zwrócić uwagę także na to, że w przeciągu roku w świadomości, a więc i na poziomie działalności kręgów oficjalnych, pozostając tak samo przymusową, ewakuacja stała się jeszcze i obowiązkiem obywateli polskich wskazanych w układzie lubelskim jako podlegających ewakuacji do USRR. Tym sposobem, także i ten dokument kwalifikuje ewakuację/„repatriację” do USRR jako akcję przymusową.

Jeszcze jeden dokument, o tej samej sygnaturze 397/164, jak i poprzednie, dopiero jest wprowadzany do obiegu naukowego. Ten dokument również pochodzi z dnia 12 marca 1946 r. nr L.dz. 1619. Skierowany został przez Szefa Gabinetu Naczelnego Dowódcy Ministra Obrony Narodowej generała brygady Bronisława Prugar-Ketlinga do Pełnomocnika Rządu do spraw repatriacji Wiceministra Władysława Wolskiego. W tym dokumencie figuruje „w sprawie wysiedlenia ludności ukraińskiej”.

Z polecenia Naczelnego Dowódcy – Ministra Obrony Narodowej w załączeniu przesyłam, celem rozpatrzenia i ewent. załatwienia, prośbę sołtysów Gromad

⁴⁴ AAN, zesp. 526, Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/164, Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu, i dotyczących ewakuacji Ukraińców 1944–1945, ark. 226 *List Naczelnego Dowództwa Wojska Polskiego do Ministerstwa Administracji Publicznej nr 316/9 Z z dnia 12 marca 1946 r.*

Gminy Zbiorowej Komańcza pow. Sanok w sprawie wysiedlenia ludności ukraińskiej⁴⁵.

Zacytowane dokumenty urzędowe, w których względem obywateli polskich podlegających ewakuacji do USRR stosuje się terminy: „ludność przymusowo ewakuowana“, „obowiązek przymusowej repatriacji“, „podlegają masowemu wysiedleniu rodziny narodowości ukraińskiej“, „akcja wysiedleniowa ludności ukraińskiej“ oraz „Ukraińcy podlegający wysiedleniu z granic Państwa“, stanowią podstawę, by w obiegu naukowym w sposób zasadny określać proces wykonywania postanowień układu lubelskiego z USRR z dnia 9 września 1944 r. wobec obywateli polskich ewakuowanych do USRR mianem „przymusowej ewakuacji“, „obowiązkowej przymusowej ewakuacji“, jak również „akcji przymusowego masowego wysiedlenia obywateli polskich narodowości ukraińskiej, rosyjskiej, białoruskiej i rusińskiej z granic Polski do USRR“. W związku z powyższym, możliwe jest również uznanie wzmiankowanego procesu za akt represji stalinowskiego reżimu totalitarnego względem obywateli polskich z powodów etniczno-religijnych.

Reasumując, analiza materiałów wskazuje, iż proces ewakuacji na podstawie układu lubelskiego z USRR z dnia 9 września 1944 r., nie zważając na proponowane przez innych autorów etapy, z których pierwszy jest zwykle określany jako „dobrowolny“ lub „nieprzymusowy“, nosi charakter przymusowego. Przy czym przymus ten rozpoczyna się od momentu podpisania układu lubelskiego. Podstawą do takiego przypuszczenia jest chociażby niechęć do ewakuacji na teren USRR wśród obywateli polskich, nawet po podpisaniu układu. Te zaś osoby, które zdecydowały się na ewakuację, czyniły to na skutek terroru psychicznego i fizycznego, żywiąc się nadzieją na szybki powrót do miejsc stałego zamieszkania w Polsce. Niska skuteczność początkowo zastosowanych środków, a także wzrastająca świadomość, iż „szczęśliwa przyszłość w Związku Radzieckim“ to jedynie iluzja, spowodowały, że ostatecznie sięgnięto po twarde środki przymusu i zdecydowano o użyciu do realizacji akcji wojska.

⁴⁵ AAN, zesp. 526, Główny Przedstawiciel Rządu RP do spraw Ewakuacji Ludności Ukraińskiej z Polski w Lublinie, sygn. 397/164, Odpisy korespondencji Pełnomocnika Głównego do władz zwierzchnich, podległych i innych w sprawach związanych z pracą Urzędu, i dotyczących ewakuacji Ukraińców 1944–1945, ark. 234 *List Szefa Gabinetu Naczelnego Dowódcy Ministra Obrony Narodowej generała brygady Prugar-Kellina do Pełnomocnika Rządu do spraw Repatriacji Wiceministra Władysława Wolskiego nr L.dz. 1619 z dnia 12 marca 1946 r.*

A zatem, jako kolejny wariant periodyzacji przymusowej ewakuacji 1944–1946 zaproponować można etapy:

Pierwszy etap – 9 września 1944 r. do końca lata 1945 r. – słabo ukrywany totalitarny terror i przymus ewakuacji;

Drugi etap – od września 1945 r. do końca akcji w 1946 r. – otwarty totalitarny terror i przymus obowiązkowej ewakuacji.

Z powyższych rozważań wynika, iż ewakuacja przeprowadzona w latach 1944–1946 na podstawie układu lubelskiego z USRR miała w ciągu całego okresu znamiona przymusu i nie istnieją podstawy do uważania tej akcji za dobrowolną, nawet na etapie początkowym.

Bibliografia

AAN (Archiwum Akt Nowych w Warszawie), zesp. 526.

ГДА МЗС (Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України), ф. 1, оп. 1, спр. 56.

Государственный архив Российской Федерации, ф.р. 9401, оп. 2, д. 139, арк. 299–303, [w:] Кокурин А.И. Владимирцев Н.И. *Сборник документов НКВД-МВД СССР в борьбе с бандитизмом и вооруженным националистическим подпольем на Западной Украине, в Западной Белоруссии и Прибалтике (1939–1956)*. – М., 2008. – 369 с. Документ №127. *Доклад министра внутренних дел СССР С.Н. Круглова И.В. Сталину, Н.А. Вознесенскому, Л.П. Берия и А.А. Жданову о переселении польских граждан из Белорусской, Литовской и Украинской ССР в Польшу, а белоруссов, литовцев и украинцев из Польши в СССР от 31 октября 1946 г.*

Центральний державний архів громадських об'єднань України (dalej cyt. ЦДАГО), ф.р. 1, оп. 23, спр. 4356.

Білас І, *Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х книгах. Книга 1*, Київ: Либідь 1994.

Цаль А., *Етапи переселення українців з Польщі у 1944–1946 рр.*, Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали IV Всеукраїнської наукової конференції, Тернопіль: ТНПУ ім.В. Гнатюка, 2008.

Цепенда І., *Історіографія проблеми українсько-польського переселення 1944–1946 років*, Україна - Європа - Світ : міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця, Тернопіль, 2010. – Вип. 5: Україна - Європа - Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку: у 2 ч., Ч. 1.

- Drozd R., *Droga na Zachód. Osadnictwo ludności ukraińskiej na ziemiach zachodnich i północnych Polski w ramach akcji „Wisła”*, Warszawa 1997.
- Клос А.І., *Добровільні засади Люблінської угоди від 9 вересня 1944 р. і „примусово евакуйоване населення” акції з виконання її умов*, Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів, Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України 2013.
- Малка А., *Українсько-польське переселення середини 40-х - початку 50-х років ХХ століття: історіографія проблеми: автореф. дис ... канд. іст. Наук, Переяслав-Хмельницький, 2011.*
- Misiło E., *Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944-1946*, w: *Dokumenty 1944-1945. Tom I.*, E. Misiło (red.), Warszawa: Archiwum Ukraińskie 1997.
- O sowieckich represjach wobec Polaków ze Sławomirem Kalbarczykiem, Tomaszem Łabuszewskim i Kazimierzem Krajewskim rozmawia Barbara Polak*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2003, nr 11.
- Сергіїчук В.І., *Депортації поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу в 1944-1946 роках*. К.: ТОВ Українська видавнича спілка, 1999.
- Сливка Ю., *Першопричини та геополітичні цілі переселенських акцій, Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (До 50-річчя операції “Вісла”)*. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Львів, 14–17 травня 1997 року. – Львів, Інститут українознавства імені І. Крип’якевича НАН України, 1998.
- Szcześniak W.A., Szota Z.W., *Droga donikąd. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i jej likwidacja w Polsce*, Warszawa 1973.
- Щерба Г., *Проблема українсько-польських переселень у 1944-1948 роках в світлі соціологічних досліджень*, „Українська діаспора” 1993, № 3.
- Umowa między rządem ZSRR i Polskim Komitetem Wyzwolenia Narodowego o stosunkach między radzieckim dowództwem i polską administracją po wkroczeniu wojsk radzieckich do Polski z dnia 26 lipca 1944 r.*, „Rzeczpospolita”, Dodatek nadzwyczajny, z dnia 30 lipca 1944 r.
- Васильєва Л., *Українці у Польщі*, Трибуна 1991, № 3.
- Виноградська Г., *Депортації українців з польщі 1944–1947 рр.: проблеми періодизації та обставини переселення (за матеріалами устних оповідей депортованих)*, Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник, 2008, Вип. 11-12.

**Forced evacuation (1944–1946)
– periodization in the light of archival documents
from the Archives of New Records in Warsaw**

Summary: The article introduces official documents in which the term “coerced” is used in terms of Polish citizens ousted to USSR between the years 1944–1946 in consequence of implementation of the Lublin arrangement signed on September 9 1944. and shows another variant of periodization of this action.

Keywords: *the agreement, coerced evacuation, Polish citizens, repressions*

Andrij Kłos (Андрій Кло́с)

doktorant w Ukraińskim Instytucie Edytorstwa i Źródłoznawstwa im. M. Hruszewskiego Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Zainteresowania badawcze: historia polityczna XX wieku.